

7. Селянин як політик

У політичному секторі сільського життя боролися дві могутні стихії: воля компартійної влади і сила звичаєвої традиції. Причому, офіційна лінія була агресивною, наступальною, галасливою і претендувала на повне витіснення усіх конкурентів. Оскільки позиції офіційного режиму на селі були хиткими і протиприродними, оскільки політичні програми правлячої партії і більшості селянства були протилежними, селу доводилося жити під постійним ідеологічним і пропагандистським тиском.

Виразно тріскотливий і поверховий характер носила пропаганда у 1921–1922 рр. З часом самі газетярі заднім числом визнали надмірно галасливий тон своїх матеріалів. У січні 1923 р. газета "Вісті ВУЦВК" хвалилася: "Мирний характер Радянської Республіки, справа господарчого відродження і т. д. позбавили наші газети галасливого агітаційного тону..."²⁶³.

При відсутності будь-яких реальних підстав для усуспільнення соціального життя на селі офіційна прокомуністична пропаганда змушена була віртуально конструювати "іншу" реальність, розходилася зі здоровим глуздом, видаючи бажане за дійсне, брала фальшиву ноту, малювала утопічні картини "нового побуту". Наполегливо накидалися такі форми публічних дій, як мітинги, суботники. Так, колективні дії, до яких селяни вдавалися споконвіку: лагодження мостів, доріг і гребель, допомога пого-рільцям — газети поспішали видавати за суботники і воскресники²⁶⁴. Стереотипними стали тексти такого типу: "Селянство Катеринославщини відсвяткувало п'яту річницю пролетарської революції з великим захопленням..."²⁶⁵.

Як зразок комуністично-сільського фентезі можна навести фрагменти передової статті молодіжної сторінки газети "Селянська правда", органу ЦК КП(б)У, від 18 серпня 1922 р.: "На наших очах умирають, гинуть старі селянські звички, старе їхнє життя... Трудно собі уявить, який великий шлях пройдено за останні роки: од дрібного власника — до свідомого оборонця ідей комуністичного суспільства... Через національні, релігійні та інші забобони — до вільної громади. Уже можна бачити людей, котрі родилися й виростили в огні революції, цю молоду кров, що вливається в жили радянських республік... З кожним роком нові тисячі творців вільного життя родяться для людства".

Серед ідеологічних покручів тих років знаходимо бравурні пропагандистські повідомлення газет про нібито масову відмову селян від святкування Великодня або такий винахід: селяни трудової артілі "Червона зірка" Миколаївського повіту у 1923 р. вирішили "скасувати неділю" й призначити днем відпочинку понеділок²⁶⁶.

Десь наприкінці 1922 р. настало певне витверезіння, тон пропаганди став спокійніший, реалістичніший. Витверезіння зайшло так далеко, що Х. Раковський на VII Всеукраїнській конференції КП(б)У (квітень 1923 р.) дозволив собі дати задній хід пропагандистській машині: "Товариші робітники, що бувають на місцях в селах і які освітлюють настрої села, звичайно, не подаватимуть казенно-оптимістичних звісток про поголовне зречення релігійних вірувань. Коли подають такі звістки, ви не вірте"²⁶⁷.

Відсутність органічного постійного зв'язку офіційної влади з селянством призводила до поширення так званих кампаній — періодичного нагнітання активності офіційних служб при галасливій імітації діяльності і прагненні охопити "масу". За даними, зібраними по партійній лінії у Донбасі, за 1924 р. по селах цього регіону пройшло 25 кампаній; крім того, було проведено не менше 20 різних "днів" і "свят". Автор аналітичного огляду "Село Донбасу" висловлює думку: "Слід поставити питання про розвантаження від кампаній"²⁶⁸. Типовими і незмінними у 20-ті роки були: "День врожаю", "Перший сніг на оборону країни", "Тиждень лісу", страхова кампанія (стягнення внесків обов'язкового страхування майна), податкова кампанія (стягнення сільськогосподарського податку), кампанія самообкладання на місцеві потреби, державні хлібозаготівлі, посівні кампанії, поширення облігацій державних займів (хлібного, "на допомогу селянському господарству", індустріалізації), "Тиждень допомоги сім'ям червоноармійців", "Тиждень дитини", "Санітарний день", збирання коштів на допомогу китайським революціонерам, страйкуючим англійським шахтарям тощо, збирання коштів на повітряну ескадрилью "Розрив", шефство над есмінцем "Занте", перейменованим на "Незаможника", чистка комнезамів, чистка серед сільської інтелігенції, різного роду суботники і воскресники, "Червоне різдво" (карнавали безбожників), "радянські свята": річниця Жовтневої революції, 1 травня, 8 березня, День Паризької комуни, роковини утворення СРСР. Час від часу, в залежності від коректив "генеральної лінії партії", розгорталися кампанії, розраховані на паралізацію колективної волі селянства чи привнесення розколу в селянські маси: вилучення церковних цінностей у голодні 1922–1923 рр.; "класове розшарування села" через втягування бідноти до комнезамів; роздування істерії "класової боротьби" напередодні колективізації. Відповідним був агітаційний супровід. Так, якщо протягом 1924–1927 років повідомлення в газеті "Вісті ВУЦВК" про розправи над сількорами чи про замах на сількорів з'являлися двічі-тричі на рік, то восени 1928 р. вони подавалися щотижня.

Звичним елементом сільського громадського побуту ставали газети. Офіційних провладних газет "селянського типу" наприкінці 1922 р. в УСРР було 8 з загальним тиражем 27 800. Разом з газетами "мішаного

робітничо-селянського типу" тираж сягав 43 700. Причому, безпосередньо на село надсилялося тільки 9 тис. примірників "селянських газет" щодня, або 1 газета на 3 села. Але в 1925 р. тираж "селянських" газет уже становив 192 тис. екз.; з них 166 тис. видавалося українською мовою²⁶⁹. Дніпропетровський окружний комітет КП(б)У, дослідивши у квітні 1927 р. "просування газети на село", прийшов до висновку, що там одна газета припадала на 5 дворів (у попередньому 1926 р. — одна газета на 7 дворів)²⁷⁰. У 1923 р. анкетування комнезамівських осередків показало, що газети читали 51% комнезамівців, тобто політично найактивніших із селян, — здебільшого нерегулярно²⁷¹.

Редакції газет і державні служби всіляко заохочували робітників і селян до співробітництва. Селян, які регулярно надсилали дописи в редакції, називали сількорами.

За даними "Селянської правди" (органу ЦК КП(б)У), на 1925 р. по Україні налічувалося 10 тис. сількорів²⁷². За даними центрального апарату КП(б)У, у 1925 р. налічувалося 6500 сількорів, у 1926 р. — 13 400, у 1927 р. — 25 000, із них на обліку редакцій перебувало 15 000. Комуністи серед сількорів становили лише 14%²⁷³. У 1927 р. "селянські" газети щоденно отримували в середньому 100 сількорівських листів. Газета "Радянське село" (орган ЦК КП(б)У) щомісячно отримувала до 10 тис. селянських листів²⁷⁴.

Журнал "Робселькор" засвідчив, що сількорівський рух тільки частково був рухом загальнокультурним, а здебільшого був продовженням руху політичного: "Перевірка виявила, що в сількори йдуть переважно сільські активісти, демобілізовані червоноармійці; лише 15–20% сількорів складають селяни, які не працюють на громадській роботі"²⁷⁵.

Журнали "Селькор України" і "Робселькор" регулярно друкували матеріали про сількорів-пройдисвітів, які використовували газетну трибуну для зведення особистих рахунків, задоволення власних хворобливих амбіцій.

З іншого боку, редакції масових видань за дорученням керівних органів не цуралися залучати сількорів до шпигунства. У 1928 р. усім сількорам, які перебували на обліку газет, було розіслано листа провокаційного змісту:

"Дорогий товаришу! ... Редакція знає тебе як активного сількора і звертається з проханням зараз же взятися до висвітлення в нашій газеті таких питань:

1. Чому мало продають хліб на ринку; які настрої щодо цього помічаються.

2. Виявити факти, хто спекулює хлібом, цебто перероблює зерно на борошно та торгує без патенту борошном.

3. Як працює сільський млин, чи не порушують млинарі законів в справі помолу різних сортів борошна, що їм не дозволяються.

4. Як працює сільський кооператив...

5. Виявити, хто закуплює хліб на селі...

6. Чи закуплювали хліб приватні крамарі, яких методів конкуренції з держорганами та кооперативами вони вживали.

7. Вільні гроші у селян; ощадні каси. Чому не несуть грошей до ощадних кас; як купують селянські позики..."²⁷⁶.

Очевидним, хоч і відносним, успіхом компартійної влади у поширенні свого впливу на село була організація комнезамів.

Комнезами були наділені значними повноваженнями і немало прислужилися владі у нейтралізації заможної частини селянства, але вони не були здатними повести за собою все село — хоч би через те, що мотиви їх діяльності не були морально бездоганними. Обстеження КНС, організоване Київським губкомом у травні 1922 р., виявило виразну прагматику в діях незаможницького активу: "...Перебування у всеправному і всемогутньому комнезамі дає реальні пільги і переваги його членам... Починається стихійна погоня за комнезамівською карткою. Комнезами розбухають..."²⁷⁷. У 1923 р. були обстежені 459 комітетів незаможних селян різних регіонів шляхом анкетування їх членів. На питання про мотиви вступу до КНС більшість щиро відповіла: матеріальний інтерес. Цей мотив відзначили 6196 анкетованих. Звичайно, ідейні мотиви теж виявилися вагомими, але все ж відставали: "підтримка радвлади" — 5177 відповідей, "боротьба з куркульством" — 1187, "самосвідомість" — 1121, "боротьба з бандитизмом" — 1²⁷⁸.

Тенденцію комнезамів до корпоративного замикання і їх нездатність стати самостійною силою на селі відзначали партійні активісти у своїх зверненнях в апарат ЦК КП(б)У в 1924 р.: "Члени КНС ревнують партію до середняка і незадоволені курсом, взятим на нього, вважаючи, що партія віддає бідноту на з'їдання куркулю"²⁷⁹.

Більшість селянства була роздратована діями КНС. Про це, зокрема, говорилося в огляді безпартійних селянських конференціях Уманського округу у 1925 р.: "Більшість середняків категорично висловлювалися за ліквідацію комнезамів... таким ораторам аудиторія дружно аплодувала... Середняки розуміють "новий курс" як курс на середняка. "Тепер вже прийшла наша пора", — говорять вони"²⁸⁰.

Ще меншим авторитетом на селі користувалися комуністи. З одного боку, спосіб життя і погляди сільських комуністів давали підстави дивитися на них не інакше як на диваків і зайд, а з іншого боку, їх було занадто мало, щоб претендувати на роль впливової сили. За даними інформаційно-статистичного відділу ЦК КП(б)У, на початок 1922 р. по

Україні було 1923 партійних осередків з 11 938 сільських комуністів, у 1925 р. — відповідно 1556 і 18 107, у 1927 р. — 1979 і 39 207²⁸¹. У 1925 р. 1 сільський партосередок припадав на 6 сільрад, у 1927 р. — на 4 сільради²⁸².

Питома вага комуністів серед членів сільрад становила: 1926 р. — 6,9%, 1927 р. — 9%, 1929 р. — 10,7%. Більшого досягти було неможливо з огляду на малочисельність партосередків на селі: у 1926 р. було переобрано 10 366 сільрад, а сільських партосередків малося 1836; членами сільрад обрано 244 781 осіб, а сільських комуністів нараховувалося 32 161²⁸³; це значить що якби всі комуністи поголовно пройшли до сільрад, то там вони становили б не більше 13%. А ось керівництво сільрадами невпинно збиралося в руках комуністів: серед голів сільрад вони у 1916 р. становили 17,8%, у 1927 р. — 22,8% і в 1929 р. — 33,5%²⁸⁴.

В аналітичному огляді сільських парторганізацій КП(б)У за липень 1926 р. зазначалося: "У висновках обстеження 17 окрпарткомів, які охоплювали в середньому 70–80 партосередків, тільки в чотирьох випадках відзначається наявність авторитету осередку як політичної організації. Досі спостерігається ще в багатьох місцях замкнутість партійних осередків, відірваність від широких селянських мас і слабе керівництво громадськими організаціями на селі". Також зазначалося: якщо комуністи на селі і користуються авторитетом, то як окремі індивідуальності, а не як парторганізація²⁸⁵.

Підводячи підсумки виборчої кампанії 1926 р., інструктор ЦК КП(б)У, який проводив обстеження перевиборів сільрад, змушений був визнати, що "керівництво залишається за нами лише тому, що зараз немає інших політичних організацій, які б могли легально керувати селом, нема оформлених політичних груп, які б організовано вели боротьбу на виборах і розгортали діяльність по обробці виборців"²⁸⁶.

Компартійне керівництво саме розуміло, що його руки не дістають до селянської маси. Секретар Чернігівського окружного комітету партії Г. Верілас в одному з своїх листів до ЦК КП(б)У в лютому 1926 р. без зайвої дипломатії повідомляв: "Ми зіткнулись з осередками, в яких після тривалих обговорень не можна жодного комуніста висунути до сільради без побоювань, що він буде провалений. Відірваність від сільських мас і різні проступки, і навіть злочини окремих членів, створили обстановку ворожого ставлення. Наприклад, в одному селі, де осередок складається з 20 осіб, один селянин на сході сказав, що для того, щоб бути в осередку, треба вбити не менше двох осіб"²⁸⁷.

Ці ж мотиви неприйняття комуністів селом присутні і в анонімному листі селянина-комуніста, адресованому секретарю ЦК КП(б)У Л. Кагановичу: "Ви піклуєтесь про міць спілки селян і робітників. Її давно нема в

дійсності. Про неї лише говорять ті комуністи периферії, що самі себе проводять до рад, насилуючи селян... Партія на селі цілком дискредитувала себе в повній мірі, як з боку адміністративного, так і з боку ідеологічного та морально-пролетарського"²⁸⁸.

Чисельність комсомольців на селі, зрозуміло, невпинно зростала. У 1929 р. в 6900 комсомольських осередках на селі на обліку було 200 тис. комсомольців. Цього було достатньо, щоб підтримувати певне ідеологічне і емоційне напруження на селі, але якихось реальних наслідків не мало: на комсомольців мало хто зважав. Це визнавали самі патрони комсомолу — функціонери партійних і радянських органів. Наприклад, в аналітичному огляді Уманського окрвиконкому за підсумками перевиборчої кампанії до сільських рад 1927 року визнавалося: "...Роль комсомолу як організатор всієї молоді села ще й по цей час лишається невеликою... Участь комсомольців в повсякденній роботі сільрад і взагалі в громадсько-політичному житті села ще невелика, господарськими справами села ЛКСМ цікавиться ще мало..."²⁸⁹.

Окремою категорією громадсько активної частини села були так звані червоноармійці. З одного боку, вони визнавалися владою за повноправних громадян, а з іншого, їх визнавали за своїх більшість односельчан. Після служби в армії вони поверталися додому озброєними певним набором навичок успішної політичної поведінки, знанням риторики правлячого режиму, письменийми, впевненими у собі. Про рівень їх впливовості можуть в якійсь мірі свідчити результати виборів до рад. Серед членів сільрад, обраних у 1927 р., чоловіки, які пройшли службу в Червоній армії, становили 26%, у 1929 р. — 35%²⁹⁰. Серед голів сільрад їх у 1926 р. було 41%, а в 1929 р. — 50%²⁹¹.

Отже, зовнішні впливи на політичну поведінку селянства були обмеженими. В таких умовах багато залежало від конфігурації відносин всередині самого селянства. Найвагомішою лінією відносин були, звичайно, взаємовідносини бідної і заможної частини села.

Різниця між полярними соціальними групами селянства у багатстві була значною, і з роками вона поглиблювалася. Основний капітал (вартість худоби, птиці, бджіл, будівель, реманенту, запасів продуктів, кормів і матеріалів) вищої посівної групи (що сіяла понад 15 дес. на двір) переважав капітал найнижчої групи (безпосівної) у 1923/24 господарському році у 31 раз, а в 1925/26 р. уже в 48 разів²⁹². У 1923/24 господарському році валовий прибуток середньостатистичного господарства у безпосівній групі становив 141 руб., а в найвищій групі (що засівала понад 15 дес. на двір) — 1592 руб. Отже, найзаможніша група мала в середньому на двір прибуток в 11 разів більший, ніж найбідніша група. Різниця між

крайніми групами селянських господарств у наступні роки зменшувалася, але залишалася значною: 1924/25 р. — 7,6 раз, 1925/26 р. — 6,9 раз²⁹³..

Соціальної ідилії на селі не було, але не було й класовою ворожнечі. Не тільки середняки, а й селянська біднота відчувала певну солідарність. Тягар нелегкої долі землероба відчували не тільки незаможні, які ледве зводили кінці з кінцями, а й заможні, які постійно відчували виснажливий тиск системи. Аграрна революція призвела до нівелювання, зрівняння на зниженому рівні добробуту, але не до осереднячування. Під час чистки комнезамів, проведеної у червні 1922 р. з ініціативи вищого керівництва, відчувалося неприховане злорадство респектабельної частини села, яка виказувала роздратування нахабством комнезамівців у вигуках, зафіксованих на Київщині: "Не треба нам комнезама! тепер ми всі бідні, вже пообдирали нас!"²⁹⁴.

Хитрість і одночасно штучність поділу селян на соціальні групи пояснив один з респондентів В. Нолла, який на питання на питання: "Чи був поділ серед середняків на багатих і бідніших"? — відповів: "До революції не було. То щитались хазяйни, а як бідний, то бідний. А в революцію їх поділили: середняки, куркулі і комнезами"²⁹⁵.

З огляду селянських листів до редакції газети "Радянське село" (1928 р.) видно, що на селі переважав настрій загальноселянської солідарності перед лицем різких рухів влади: "Ви пишете, що бідняк йде назустріч державі, а кулак та куркуль гальмує і старається підриває советську власть. Це все дурниця. Ці куркулі, як ви їх називаєте, держать радянську владу на ногах. Ці чесні труженики дають державі хліб, вигодовують скотину, свині, дають сало, м'ясо, всяку сировину на виробі, отбивають повинність, платять великі податки і держать на ногах советську власть"; "Ви наповняєте газети глупостями і тим дурите народ 11 років. Ви думаєте, що селянство таке дурне, що нічого не розбирає. Розбирає воно все. Вам пишуть брехні із села, і ви натравлюєте селянина один на одного, і іде велика рознь між бідняком і яким-то куркулем та середняком, злоба і ненависть"²⁹⁶.

Були зафіксовані висловлювання і такого порядку: "Ми з куркулем не хочемо сердитися, оскільки вони нам надають допомогу, а ви, власті, нам цієї допомоги не надаєте" (Катеринославський округ, 1928 р.)²⁹⁷.

Показники незначного представництва заможної частини селянства в різних тогочасних органах (радах, правліннях кооперативів) не повинні вводити в оману, адже вони були штучно досягнуті: примусом, адмініструванням. Сама влада визнавала, що заможне селянство користувалося неофіційним впливом. Так, в аналітичному матеріалі організаційно-інструкторського відділу ВУЦВК вказувалося: "Треба зазначити, що куркулі не намагалися брати особистої участі у складі сільрад, а, в

основному, старалися використовувати для здійснення свого впливу на село підставних осіб"²⁹⁸. Думка обставлена специфічною риторикою, але нас вона не повинна вводити в оману: "куркулі" в даному випадку — це усі конкуренти компартійної влади, а "підставні особи" — це не лише справді підставні особи, але частіше однодумці-односельчани.

Селянська біднота всіляко висувалася владою на роль провідної політичної сили, але реалізувати цей намір на селі було важко. Біднота отримувала від держави настільки значні матеріальні пільги, що це викликало нарікання з боку більшості сільського населення, і навіть ставало предметом глузувань, докорів, кпинів на адресу "голодранців". Бідноту звинувачували у дармоїдстві, ледарстві. Частково для цього були підстави, адже полегшення для неїмущої частини села оберталися побільшеним посиленням тягарем для решти селян.

Не мали особливих шансів на полі громадської роботи наймити. Переважна більшість наймитів постійно міняла місце роботи, а отже, і проживання. Частина з них приходила на заробітки здалеку, і вони були чужими для місцевих мешканців. Наймити, крім того, не мали авторитета господаря-землероба, що так важливо для селян. Нарешті, наймит економічно залежав від наймача, з чого могла впливати його громадська залежність. Документи зберегли свідчення зневажливої оцінки здібностей наймитів як можливих депутатів рад не тільки з боку селян, а й з боку окремих представників радянських органів. В Криничанському районі Дніпропетровського округу при виборах сільрад у 1929 р. висловлювалися відводи кандидатурам із наймитів: "Він буде тільки до весни дома, а там піде служити і в сільраді працювати не буде"; "Батрак у мене свиней пас, він у сільраді нічого не пойме"²⁹⁹.

Була ще одна категорія населення, котра всупереч старанням влади не могла подолати традиційної системи цінностей і набути громадської ваги, — це жіноцтво.

Літні селяни, даючи інтерв'ю В. Ноллу, щодо участі жінок у громадсько-політичному житті давали практично однакові характеристики як дореволюційним, так і "радянським" часам. Про сільські сходи до революції: "мужики йшли, а жінка — це другорядна"; "усі мали право голосу, крім жінок"; "Жінки теж туди ходили? — Ні, Боже спаси! Вони і палками повиганяють, жінку раніше ні за що не считали. Жінчине діло — діти і піч"³⁰⁰. Про збори при сільрадах: "Чого туди жінки ходили? Тоді жінки не ходили нікуди, бо не було коли. Вони прями та ткали"³⁰¹. І це підтверджують сухі цифри адміністративної статистики. Жінки у складі сільрад у 1923 р. становили 2%, у 1924 р. — 6%, у 1925 р. — 13%, у 1926 р. — 9%, у 1927 р. — понад 9%, у 1929 р. — 17%. У 1925 р. головами сільрад були 36 жінок по всій Україні³⁰². У наступному 1926 р. головами

сіл'рад були обрані 33 жінки — з понад 10 тис. вакансій³⁰³, у 1927 р. — 37 жінок, у 1929 р. — 598 жінок (5,5%)³⁰⁴. Зменшення питомої ваги жінок у складі сіл'рад 1926 році в порівнянні з 1925 роком організаційно-інструкторський відділ ВУЦВК пояснює тим, що в умовах поступового зосередження владних функцій на місцях у руках сіл'рад і відповідного посилення прагнення селянства впливати на формування їх складу стала особливо помітною штучність спроб центральної влади "розкріпачити" жінку і прямолінійними директивними заходами штучно здобути необхідний процент: "Ми спостерігаємо зменшення числа жінок у сіл'радах, бо вони не цілком виправдали своє перебування в них минулого року"³⁰⁵.

Серед тих сільських мешканців, хто з'явився на перевибори рад у 1926 р., жінки становили менше 40%³⁰⁶. "Жіноцтво майже не приймало участі у звітних зборах", — повідомляли з Уманського округу в 1927 р.³⁰⁷ На перевиборах сіл'рад у 1929 р. жінки серед усіх присутніх складали 20%, і з усіх присутніх жінок взяли слово лише 2%³⁰⁸.

Жіноцтво мало нижчий рівень писемності і значно менший досвід участі у громадських справах. Але ще більше значення мала традиція. На початку 20-х років в Україні було близько 10% господарств, які належали удовам і одиначкам³⁰⁹. Отже, десята частина більш-менш успішних глав сімей — то були жінки, чому ж тоді при всіх стараннях уповноважених від вищої влади показники присутності в складі сіл'рад були нижчими?

Причиною був упертий спротив чоловіків. Чисельні скарги на те, що чоловіки-селяни скептично ставляться до участі жінки у громадській роботі, і що самі сіл'ради противляться залученню жінок до роботи в сіл'радах, при цьому глузували з жінок, надходили до редакцій газет³¹⁰. Центральна виборча комісія щодо участі жіноцтва в перевибірчій кампанії 1925 р. була песимістичною: "У виборчій кампанії минулого року ми мали таке становище, коли до складу сіл'рад проводились жінки за твердо встановленим процентом... Процент відвідуваності засідань сіл'рад жінками — членами сіл'рад є винятково незначним... Було багато випадків, коли жінкам чоловіки не дозволяли увійти до складу сіл'ради, а в деяких випадках не дозволяли йти на передвиборчі збори. У Павлоградському і Артемівському округах були випадки, коли чоловіки побили своїх дружин за те, що вони пішли на збори і за те, що їх ввели до складу сіл'ради"³¹¹. Те ж повторено у звіті оргінформбюро Центрвиборчкому за 1926 р.: "В одній з сіл'рад Могилівської округи було після перевиборів постановою сіл'ради виключено зі свого складу трьох членів сіл'ради — жінки із-за невідвідування ними засідань сіл'ради. Причини — чоловіки їх не пускали. Чоловіки самі прохали виключити їх жінок зі складу сіл'ради"³¹². На окружних з'їздах "жінорганізаторів" і жінок-"делегаток" 1926 р. наводилися численні факти, коли селянок не

запрошували на сільські сходи, селянок — членів сільрад не попереджували про засідання, не давали їм практичних доручень³¹³. На з'їзді рад Запорізького округу у 1927 р. лунали скарги жінок на недостатню увагу до них як громадян: "...Дядьки сміються з неї, кажучи, що колись без жінок сільради були й гарно працювали... Голова приєднується... й каже: жінки тільки морочать голову, їй роз'яснюєш, роз'яснюєш, а вона нічого не розуміє..."; "...Чоловіки не дають нам ходу. Коли тебе виберуть до сільради й ти підеш туди, так вони тебе штовхають, кажуть: чого тобі треба, йди додому борщ вари..."³¹⁴. Аналогічну ситуацію змальовує огляд перевиборчої кампанії до рад в Уманському окрузі у 1927 р.: "...Є окремі випадки категоричного заперечення з боку чоловіків проти виборів у Ради їх жінок. Часто такі заперечення приймаються як підстава для відводу переважно рекомендуються і обираються жінки, що є головою двору"³¹⁵. На районних нарадах жінок — членів сільрад у 1927 р. серед причин слабкої участі жінок в роботі сільрад називалися, зокрема, такі: їх не оповіщають про засідання ради; з жінок сміються, і їм ніяково; не пускають чоловіки³¹⁶. На III Всеукраїнському з'їзді робітниць і селянок у січні 1927 р. одна з делегаток наївно сформулювала проблему: "Хоч нас проводить партія, але мужик нас не допускає"³¹⁷.

Джерела зберігають зразки глузувань чоловіків зі спроб окремих жінок втрутитись у таку суто чоловічу справу, як політика. Допис, що надійшов з Васильківського району Київського округу, свідчив: "Доводилось чути, коли виставлялась жіноча кандидатура по деяких селах, такі вигуки: "Бабам горшки", "До кочергів", "Ти що за бабу голосуєш". Навіть тягли за рукав, коли за жінку голосували"³¹⁸. Зразки кепкувань чоловіків з жінок-активісток наводилися на Первомайському окружному з'їзді жінок — членів сільрад у жовтні 1927 р.: "І без жінок можна обійтись", "Жінка повинна знаходитись тільки біля печі"³¹⁹. Етнографи записали і прислів'я з цього приводу: "Став бабком — поменшало пряжі одним клубком"; "Який режим не є, а чоловік жінку б'є, й буде бити, коли не буде варити"³²⁰.

При всій неоднорідності своєї структури село перед лицем компартійної влади виявляло цілковиту однастайність, консолідовану громадську думку.

В оглядах інформаційного відділу ЦК ВКП(б) за 1925–1926 рр. відображено пробудження наполегливості селян — учасників безпартійних селянських конференцій у відстоюванні своїх особливих вимог: рівні виборчі права для робітників і селян, пропорційне представництво селян в державних установах, перетворення селянських конференцій на законодавчі з'їзди, вибори низових органів влади без контролю з боку вищих органів, вибори на Всеукраїнський з'їзд рад безпосередньо на районних з'їздах, створення

"відкритої комуністичної партії", з переважанням у ній селян, створення селянських спілок. Селяни висловлювали незадоволення диктатурою робітничого класу над селянством, диктатурою партії над безпартійними, малим відсоток селян в партії, незнанням комуністами потреб села³²¹.

Предметом нарікань селянства у період найвищого розгортання непу були: непропорційне співвідношення цін промислових і сільськогосподарських товарів ("ножиці цін"), дефіцит промислових товарів, порушення законності, спотворена податкова система, затягування землеустрою.

У підготовленій в 1925 р. Інформстатвідділом ЦК КП(б)У підбірці матеріалів "Про настрої селян в Україні" вказувалося, що на ґрунті повільного проведення землеустрою, його дороговизни, зловживань землемірів, зволікання земельних організацій, класового та національного антагонізму наростає широке невдоволення села. Наводяться і конкретні висловлювання селян: "Із-за землі була у нас революція, із-за землевпорядкування буде інша революція" (Катеринославщина)³²².

Окремою темою були ревності селянства до робітничого класу і службовців, які відзначені, наприклад, у спецдоповіді ДПУ УСРР у вересні 1926 р.: "Ось ви, товаришу робітнику, в пальті, а я селянин — в обірваному піджаку. Ви, товариші, їсте щодня м'ясо, яйця, масло, а я селянин, їм їх раз на рік, оскільки змушений вивозити їх товстопузому дармоїду міста" (Мелітопольський округ)³²³. Ці ж настрої прохоплювалися на безпартійних конференціях Харківського округу (березень—квітень 1925 р.): "Дуже жваво дебатовалося питання про становище робітничого класу у порівнянні з становищем селянства. В тій чи іншій формі в таких словах виявлялася "ревність" села до міста"³²⁴.

Одним з проявів громадської активності селянства був рух за створення селянських спілок, які б захищали як економічні, так і політичні інтереси заможного селянства. І це було логічно, адже офіційно вважалося, що незаможники мали свої організації — КНС, то чому б середнякам та заможним селянам не мати своїх. По СРСР в цілому в 1924 р. місцевими партійними та радянськими органами було зафіксовано 139 випадків відкритої агітації за селянську спілку. Селяни так визначали мету створення селянських спілок: "Для того щоб праця селянська і продукція його виробництва цінилися і щоб з селянством рахувалися, треба організувати селянські спілки..."³²⁵.

Ідея відродження селянських спілок як органів станового селянського представництва виникла у 1922 р., але з усією гостротою вперше постала у 1926 р. Так, з 8 районних безпартійних конференцій Херсонського округу, які відбулися на початку 1926 р., це питання піднімалося на шести, до того ж на половині з них делегати настійно вимагали поставити його в порядок денний³²⁶.

Висуваючи вимоги створення селянської спілки, селяни демонстрували пам'ять про Селянську спілку, яка почала створюватися після Лютневої революції за рішенням I Всеукраїнського з'їзду. Ця організація встигла набути популярності, систематично проводила губернські і повітові селянські з'їзди, на яких обиралися ради селянських депутатів і комітети селянської спілки; на осінь 1917 р. в Україні діяло 10 губернських, 103 повітових і близько 12 тис. волосних та сільських комітетів³²⁷. У ході боротьби за оволодіння Україною компартійна влада знищила селянські спілки і унеможливила їх відродження. Проте спогади про селянські спілки оживали в свідомості селян в міру усвідомлення байдужості влади до їхніх щоденних потреб. В середині 20-х років вимога відновлення селянських спілок висувалася практично на всіх громадських зібраннях за участю селян — від сільських сходів до безпартійних селянських конференцій. У 1922 р. органи держбезпеки відзначають перші випадки агітації за відновлення селянських спілок; у 1925 р. ці вимоги було зафіксовано в 25 округах України. Надалі кількість подібних випадків наростала. За перші вісім місяців 1926 р. було зафіксовано 72 випадки ведення агітації за спілки, а за один вересень того ж року зафіксовано 28 випадків, а за жовтень — 64. Все частіше вимоги легалізації селянських спілок звучать не у вигляді приватних розмов чи вигуків, а зустрічаються в рішеннях сільських сходів, протоколах сільрад і в резолюціях селянських конференцій³²⁸.

За іншими даними, у 1926 р. органами держбезпеки виступили за організацію селянських спілок 448 селян України, у 1927 р. — 616³²⁹.

Якщо сільська інтелігенція розглядала селянські спілки як прообраз майбутньої селянської партії, то більшість селян вбачала в них лише щось на зразок загальноселянської профспілки: "Селян грабують, їх ніхто не захищає. У робітників є профспілки, тому вони живуть добре, їдуть на селянській шії. Якби в нас була селянська спілка, то ми б зуміли відвоювати свої права"; "Селяни неорганізовані, тому їх продукт і дешевий. Селянам необхідно організованим шляхом відправляти хліб за кордон і постачати себе промтоварами. Один вихід із становища, що склалося, — необхідно організувати селянську спілку"; "Тиснуть дурнів селян, але так їм і треба, нехай тиснуть ще більше для того, щоб селяни зрозуміли, які вони дурні і навчились відстоювати свої права"; "При царизмі нам було краще, тоді ми мали ярмо, але воно було для нас легше, зараз на нас Радянська влада наклала цілу сотню нових тягарів. Селянам необхідно організуватися, щоб показати власну силу"³³⁰.

У доповіді ДПУ УСРР "Про селянські спілки на Україні", підготовленої для ЦК КП(б)У у вересні 1926 р., зверталась увага на той тривожний факт, що селянська молодь, яка навчалася у вузах Києва, Харкова та

інших міст, перейнялася ідеєю утворення селянських спілок, "українських селянських об'єднань" та ін.³³¹

Поширення ідеї утворення Селянської спілки зафіксовано у спецдоповіді ДПУ УССР у вересні 1926 р.: "Селяни приходять до того заключення, що коли у них буде спілка за прикладом існуючих професійних спілок у робітників, то вони зможуть через неї захищати всі свої інтереси, зокрема боротися за зниження єдиного сільськогосподарського податку і регулювання цін..."³³².

Кількість селянських виступів за створення селянських спілок постійно зростала. Так, лише в одному Запорізькому окрузі з вересня 1926 р. по травень 1927 р. було зафіксовано 170 таких фактів. Взагалі третина усіх виступів за селянські спілки, що відбулися в Україні, припадала на Запорізький округ. Тому влада доручила ДПУ придушити цей рух. В результаті якщо в 1924–1925 рр. кількість арештів активних учасників руху за створення спілок була досить незначна, то в подальший період вона різко збільшується. Так, у 1927 р. Запорізьким окружним ДПУ було заарештовано 140 осіб (серед них "куркулів" — 31, середняків — 61, бідняків — 26, службовців — 22). Лише за січень–березень 1928 р. за агітацію селянських спілок держполітуправлінням було заарештовано 260 осіб в Мелітопольському окрузі. На 20 березня цього ж року Мелітопольським окружним ДПУ було засуджено за антирадянську агітацію 31 особу.

Обов'язковим елементом політичного простору на селі була сільрада.

Протягом періоду утвердження компартійного режиму ради системно обмежувалися у їх самодіяльності і повноваженнях, пройшли через низку принизливих процедур (розпуск, оголошення виборів недійсними, тимчасова повна заміна іншими, "класовими" органами — ревкоми, комбіді, комнезами). В наступні роки сільради знаходилися у двозначному статусі між земгромадами з одного боку і комнезамами з іншого (останні до 1925 р. користувалися статусом "організацій державного значення"). Всі вказані обставини не могли не формувати у селянства відповідного зневажливо-поблажливого ставлення до сільрад. До того ж, керівництво нав'язувало радам виконання найнепопулярніших функцій на селі: стеження (складання безконечних списків), фіскальних (доведення розмірів розверстки, складання списків недоїмщиків по податках), бюрократичних (оголошення декретів, розпоряджень), проведення кампаній (здебільшого надуманих і незрозумілих для селян).

У 1925 р., коли політичний курс "обличчям до села" стала давати свої перші результати і можна було дозволити собі заднім числом глянути правді у вічі, Політбюро ЦК КП(б)У 9 липня 1926 р. приймає постанову, у якій визнає: "1924/25 року... ми мали серйозний одрив Рад від мас, повне недовір'я селянських мас до Рад і в той же час елементи натиску і

командування з боку адміністративних та партійних органів"³³³. Відповідно організаційно-інструкторський відділ ВУЦВК виділяє низку негативних моментів, виявлених у 1925 р. під час перевірки низового апарату, і серед них такі: "сільради ще малоавторитетні... не притягують широких верств селянства", "голови сільрад бувають лише "старостами", не виявляючи ініціативи"³³⁴.

"Сільради переважно виконують вказівки і розпорядження вищих органів влади", — визнавалося у звіті уряду за 1927–1928 рр.)³³⁵.

І все ж селянство ставилось до сільрад і їх служителів поблажливо, оскільки вони обиралися з-поміж самих селян і з усіх представництв компартійної влади на селі були найбільш поміркованими. Погляд селянина на сільраду передає в одному з своїх нарисів Остап Вишня: "Чотири тисячі п'ятсот чоловік населення під цією сільрадою...

Сидить у їй голова, сидить у їй секретар...

Сидять уже, як сонце тільки з-за обрїю витикається, і сидять іще, як сонце вже за обрїю ховається...

Сидять і пишуть...

Пишуть і говорять... Тут нема з 10-ї до 4-ї, тут до десятої і після четвертої...

Тут нема "без докладу не заходити", а тут тільки рип:

– Здрастуйте!

– А подивись, скільки там ти мені продналогу нацокав?

Подивись...

– А скажи мені, як ото воно з отою лучкою, що за Хоминою пшеницею ріжком пішла?

Скажи...

– А може б, оце ти нас повінчав сьогодні?

Вінчай...

– Дід сьогодні приставився...

Ховай...

– А мені бог доньку вчора послав!

Хрести...

І за попа, і за дяка, і за диякона...

Все оте в цім будиночку невеличкому, залізом критому.

Скільки в столиці є наркоматів?

Скільки в столиці є комісій?

Скільки в столиці є комітетів?

– Всі вони, пошли їм боже здоров'я, урядують...

Всі вони пишуть так:

– Усім губ...

В губах папірці ті по відповідних відділах... Відділ той чирк-чирк:

– Усім окр...

В окрах усі папірці по відповідних відділах... Окри ті:

– Усім рай...

В райах всі вони по відповідних відділах... Райі ті:

– Усім сіль...

І отут ота хмара з усіх відділів висипається перед головою чи перед секретарем отакою купою...

І сидить голова в невеличкому будинку перед невеличким столиком і дивиться на ту купу паперу писаного...

Він і Наркомос, він і Наркомзем, він і Наркомздрав, він і Наркомвнусправ, він і Наркомюст, він і УЕР, він і Держплан, він і ЦСУ, він і ТАПУК, він і Доброхем, він і МОДР, він і ДОБРОБУТ, він і трест, і синдикат, і Наркомфін, і ВУЦВК...

Йому й косити, йому й полоти, йому й на пар орати, йому й на зяб орати...

І все йому "за особистою відповідальністю" й "негайно"...

Йй-богу, по тридцять п'ять окремих папірців сільрада на день одержує...³³⁶ (*"І ВУЦВК, і Раднарком, і Держплан, і УЕР, і... і..."*, 1925 р.)

Загальновизнаним фактом був бюрократизм і формалізм, у яких тонули сільські ради. Притчею во язицех стала паперова злива, яка їх затоплювала і яку висміював фейлетоніст: "Злива на сільраду нашу. Паперова злива!.. Як пішов "дощ" з революції, так дедалі більшає <...>

Щодня, що білого дня: "Райісполком приказиваєть невідкладно..." І щодня: "Сельсовет ув ответ на ваше предпісаніє уведомяєть..." І то на день райвиконком разів із десять "приказиваєть", а сільрада разів із десять "уведомяєть..." Та добре ще, якби було на чім "уведомять". А то на старих "ділах" колишньої "розправи" доводиться "уведомять", бо ні паперу, ні на папір... Коли тобі: "на протяженії 24-х часов, в протівном случає ви будете арестовани" <...>

А ви знаєте, що наша сільрада має десять форм щомісячних звітових відомостей, що їх вона має подавати кожного п'ятого числа? Яких? Ось яких!

1. Відомість, скільки в селі дворів, їдців, з поділом на чоловіків, жінок і т. ін. Ця відомість має 15 шпальт!

2. Відомість на земельну площу (17 шпальт!).

3. Відомість про число худоби в селі (19 шпальт!).

4. Відомість про число мертвого інвентаря (26 шпальт!).

5. Відомість про число фондових участків (18 шпальт!).

6. Відомість про число прокатних пунктів (14 шпальт!), де щомісяця пишеться: "Прокатних пунктів нет". Щомісяця це пишеться!

7. Відомість про засівну площу (18 шпальт!).

8. Відомість про колективні господарства (11 шпальт!).

9. Анкета гідротехнічного обслідування (12 шпальт!), де щомісяця проставляється в одній шпальті, що село має 15 зрубових колодязів.

10. Відомість про покривні (злучні) пункти на 11 шпальт, де в одній із шпальт урочисто щомісяця проставляється "2" (два бугайці), а в другій "1" (кнур).

Не забувайте ж, прошу вас, що це постійні, щомісячні відомості, які не торкаються різних періодичних сільських кампаній!"³³⁷ (*"Пропавці люди", 1923 р.*)

Вибори до сільських рад при всій їх зарегульованості були певною формою самовираження селянства, оскільки без масового залучення їх до виборчих кампаній не могло обійтися.

На початку 20-х років селяни за звичкою членами та головами сільрад обирали колишніх сільських старост, старшин, служителів культу³³⁸. З іншого боку, уповноважені від вищих інстанцій за будь-яку ціну прагнули зламати сільські стереотипи і нав'язати потрібні рішення. Більш-менш точні і реальні списки виборців на виборах до рад з'явилися тільки з 1925 р. Представник Центральної виборчої комісії на Всеукраїнській нараді губвиборчкомів у червні 1925 р., говорячи про минулорічну перевиборчу кампанію, визнавав: "Обліку осіб, позбавлених виборчих прав, зовсім не було... В минулому році ми отримали відомості про число виборців, узяті на око. Доходило до прикрих випадків, що деякі з виборчих комісій ставили цифри учасників виборів, які перевищували загальну цифру усього населення"³³⁹.

Вихід за межі здорового глузду в проведенні "класової лінії" на перевиборах сільських рад часом розуміли і самі керівники. Так, "всеукраїнський староста" голова ВУЦВК Г. Петровський з приводу перевиборів початку 1925 р. зауважив: "Нам довелося по деяких місцях скасувати вибори до сільрад насамперед тому, що у виборах брало участь дуже мало виборців, а по-друге тому, що до сільрад обрано надто багато комуністів та незаможників"³⁴⁰.

Політичний курс "обличчям до села" дав певні результати: у селян піднявся інтерес до перевиборчих кампаній. З приводу проведених на початку 1924 р. перевиборів рад з Мелітопольського округу надійшло враження: "...Це перші перевибори, які сколихнули всю селянську масу"³⁴¹. Аналогічне враження передає кореспондент газети після ознайомлення з перевиборами в Ізюмському окрузі: "Перевибори до Рад в цьому році були остільки своєрідні й цікаві, що залишать по собі довгу пам'ять... Селянська маса якось враз виросла, на перевибірних зборах вона майже стихійно зробила основним моментом обговорення доповіді "Про роботу сільради" і підійшла до нього вже як розумний і бережливий

хазяїн..."³⁴². На вибори рад у 1925 р. з'явилося 44% сільських мешканців, у 1926 р. — 54%³⁴³. Наступного 1927 року активність дещо зменшилася — до 52%³⁴⁴, що могло бути реакцією на початок нового раунду комуністичного тиску на село з відповідним послабленням оптимізму селянства щодо меж реальної демократії.

Як тільки адміністративний тиск було послаблено, показники "збільшовизованості" селянства помітно впали. Один з учасників наради губерньський виборчих комітетів у червні 1925 р. говорив про вибори цього року: "Мені приходилось переобирати не одну сільраду, і мені заявляли, що ми не хочемо вибирати так, як ви хочете, а ми хочемо вибирати, як ми хочемо"³⁴⁵. Якщо на виборах 1925 р. до серед обраних до сільрад члени КНС становили 44%, то в 1926 р. — 30%. Відповідно відсоток комуністів виявився 7,1% та 6,9%³⁴⁶. Підвищення відсотка комнезамівців і комуністів серед обраних до складу сільрад у наступному 1927 р. (відповідно до 35 і 9%)³⁴⁷ слід сприймати як сигнал: початок нового раунду "закручування гайок" на селі.

Спостерігаючи те, що відбулося на виборах до сільрад у 1924 р., партійні активісти бідалися: "Замість союзу незаможника і середняка фактично склався союз середняка з куркулем"³⁴⁸.

Автор аналітичного огляду "Село Донбасу", опублікованого на початку 1925 р. в теоретичному журналі українських комуністів "Известия ЦК КП(б)У", теж знаходиться під враженням перелому у поведінці селянської маси, який характеризується "наростаючою боротьбою за вибірне місце і підвищеним інтересом до права свого голосу, відкритим відводом безгосподарних і неавторитетних комуністів чи незаможників у всіх виборних організаціях і діловим обговоренням усіх доповідей..."³⁴⁹.

У тому ж дусі складені й аналітичні матеріали організаційно-інструкторського відділу ВУЦВК: пожвавилась боротьба різних груп селян за лідерство, "надто яскраво це виявилось при обмірковуванні кандидатур і складанні орієнтовних кандидатських списків нового складу сільрад"³⁵⁰.

Активність селянства піднялася і на рівні районних з'їздів рад: "Якщо минулого року кворум давав 60–70%, то цього року в середньому кворум становив близько 90%... При цьому треба мати на увазі, що з'їзди відбувалися навесні (бездоріжжя, початок засівної кампанії)"³⁵¹.

Звітні збори Уманського окружного виконкому по селах у 1927 р. викликали непідробний інтерес. Доповідачу задавалося до 60 запитань, у дебатах виступало до 10 ораторів, панувала атмосфера зосередженої уваги: "Аудиторії проявляли до звіті ОВК великий інтерес, що підтверджувалося як фактами масового закидання доповідачів запитаннями, так і кількістю виступів у дебатах та уважним заслуховуванням звітів протягом порівняно великого часу (по 2–3 години без руху в залі)"³⁵².

Зміна настроїв селянства позначилася і на тональності роботи безпартійних селянських конференцій. У 1924 р. делегати безпартійної селянської конференції Бригадирівського району Кременчуцького округу засідали цілу ніч³⁵³. "Якщо раніше делегатами на конференції в райони часто посилали "вільних", "бажаючих", а то й просто по черзі, то зараз кожну кандидатуру делегата обговорювали, розбирали по кісточках. Найменше порушення правил виборів, як до ради, так і на конференцію, викликало велике незадоволення і обурення. Спроба головуючого насильно провести свою думку викликала шум... Дискусії проходили надзвичайно жваво. По кожному питанню записувалося до 40–60 чоловік, висловлювалося по 20–30", — повідомлялося з Уманського округу у 1925 р.³⁵⁴ З підсумків безпартійних конференцій Харківського округу (березень–квітень 1925 р.): "Різко кидається в очі зростання активності села, з огляду на що майже всі конференції носили пожвавлений характер. Активність проявлялася починаючи з моменту виборів президій і закінчуючи участю в дискусіях і подачею численних записок по доповідях..."³⁵⁵.

"Чрезвычайщина" 1928–1929 рр. розірвала тимчасове перемир'я селянства і влади. У розпал хлібозаготівель 1928 р. самі партійні функціонери усвідомлювали розрив мирних стосунків із селянством, що видно, зокрема з огляду листів і виступів для ЦК КП(б)У: "Немає розриву з селянством, але є надрив..."; "З селянством розсварилися... І з робітниками розсварилися, зарплату зменшили, норму збільшили, на пайок посадили..."; "Ми в цьому році буквально ліквідували Радянську владу..."; "Селянин на нас дивився не як на заготівельників, а як... експропріаторів..."; "Нам доводиться зустрічати єдиний фронт села проти нас..."; "...Ми зараз перейшли цілком до методів розверстки в найгіршому виданні... Ми зараз перестали піклуватися про продуктивні сили села, ми всю увагу, всю енергію приділили викачуванню хліба і викачуємо так, що наш союзник починає сумніватися в користі союзу"³⁵⁶.

З року в рік Центрвиборчком незмінно визнавав (але заднім числом, як минулорічні огріхи, які, звичайно, будуть подолані у році біжучому) застосування уповноваженими організаторами перевиборів таких методів, як командування на зборах, нав'язування виборцям списків кандидатур, ігнорування пропозицій рядових виборців щодо доповнення списків додатковими кандидатурами, фальсифікація результатів голосування³⁵⁷.

У вирі політичних і соціальних переворотів земгромада, схоже, залишилася єдиним з місцевих інститутів, що зміг зберегти довіру і прихильність усього селянства. "Спільний ворог", компартійна влада штучно згуртовувала село, виступала зовнішнім фактором, який зцементовував селянський "мир" і тим самим консервував первісний колективізм, общинну солідарність.

Наприкінці 20-х рр. на 54,8 тис. сіл і хуторів припадало 10,7 тис. сільрад і 40 тис. земельних громад³⁵⁸. Вибіркове обстеження 1927 р. показало, що земгромади охопили 98,2% сільського населення, тобто поза громадами опинилося лише несільськогосподарське населення³⁵⁹. Межі земгромад у переважній більшості випадків (96%) співпадали з межами сільрад³⁶⁰.

Земельні громади були природними, традиційними селянськими організаціями. За непу вони набули рис напівдержавної представницької селянської організації. Вони не визнавали "класового принципу". У їх складі перебувало все землеробське населення села. Голову правління або уповноваженого земгромади селяни між собою за давньою традицією називали старостою. Саме ця позакласовість земгромад, а також їхня фінансова самостійність призвели до ліквідації цього соціального інституту при повороті державної лінії наприкінці 20-х років. Як зазначає дослідник української земгромади В. Калініченко, авторитет земгромади спирався не лише на статті Земельного кодексу і статут громади, але й неписане звичаєве право. Нехтувати звичаєвим правом остерігалися навіть відчайдухи, боячись опинитися поза законом³⁶¹.

Інститут земгромади певною мірою працював на відродження і певне поширення общинних відносин у селянському середовищі. Хоч цього процесу не слід перебільшувати. На момент революції в Україні общинна форма землекористування охоплювала тільки 24% селянських земель, переважно у Степу і в певній мірі на Харківщині. Під впливом революції, у виру чорнопередільчих подій в районах, де під час століпінської реформи община руйнувалася насильно, спостерігався процес часткової реанімації цієї форми; питома вага общинної форми землекористування зросла з 24% у 1917 р. до 26% у 1923–1929 рр.³⁶² Думка про абсолютне домінування общинної форми землекористування в Україні в 20-х роках є перебільшенням, а все ж до певної міри вона пожвавилася, призупинивши природний процес перемоги індивідуального землекористування.

Одним з елементів соціального побуту селянських общин були переділи землі. Хоч закон обмежував час проведення земельних переділів трьома сівозмінами, тобто за 20-ті роки нових переділів не мало б бути, факти вказують на інше: вимоги закону погано виконувалися селянами-общинниками, і повністю припинити щорічні переділи землі не вдалося, хоч кількість їх з року рік зменшувалася³⁶³.

До компетенції громадівського сходу відносилися питання, пов'язані із землекористуванням. Але в реальному житті поряд із земельними справами земельні сходи нерідко вирішували і такі питання, як виконання сільгосподатку, збір коштів на утримання школи, впорядкування колодязів, мостів та шляхів, купівля книжок для сільбудинку тощо³⁶⁴. Громада мала власні кошти, розпоряджалася ними, відкривала рахунки в

державних і громадських кредитних установах. Прибутки земгромади склалися із надходжень від самооподаткування її членів на громадські потреби, від здачі в оренду нерозподілених громадських земель, від підприємств, продажу громадського майна, кредитів.

Всередині громади відбувалося традиційне кооперування виробничих процесів під час проведення таких заходів, як землевпорядкування, меліорація, організація громадських сівозмін, боротьба зі шкідниками і бур'янами, створення прокатних пунктів сільгоспмашин, зерноочисних та злучних пунктів, переробка сільськогосподарської продукції, створення зразкових ланів, садків, допомога поширенню сільськогосподарських знань через влаштування виставок, лекцій, конкурсів, організація громадського збуту продуктів, ремонт шляхів і мостів. Земгромада мала й методи примусу до членів, які не бажали об'єднувати свою працю, наприклад, для проведення агротехнічних заходів. Примус проявлявся у встановленні натуральної чи трудової повинності, притягненні до суду та ін. Найбільш масовим заходом, що охоплював усі селянські господарства, була організація громадської сівозміни. При її введенні різко підвищувалася роль земельної громади на селі. На погляд радянського керівництва, земгромада при запровадженні громадської сівозміни повинна була перерости в кооператив, а то й колгосп. Але земельні громади не поспішали перетворюватися на колективні об'єднання. Працівники робітничо-селянської інспекції, які обстежували в 1926 р. Петровську земгромаду Бердянського району Маріупольського округу, зазначали, що з 9 сільгоспартілей, створених в ході землевпорядкування, ліквідовано на момент обстеження дві, і подальшого прагнення селян до вищих форм колективізації не спостерігається. Навпаки, селяни прагнуть до елементарних форм кооперування³⁶⁵.

На певному етапі свого існування земгромади вступили в суперництво з державною владою в особі сільрад. Протистояння між громадами і радами відбувалося по всіх напрямках. Перш за все існувало суперництво земельного сходу як органу управління громади і сходу сільради. Існування на селі двох сходів не сприймалося самими селянами. Вони розглядали сход виборців як порушення традицій. Сход землекористувачів в якийсь момент поглинув збори виборців сільради. Межі сільради і земгромади, як правило, співпадали, виконавчі органи земгромади виконували роботу сільради, фактично підміняючи її. За законом таке дублювання функцій допускалося лише в сфері поземельних відносин. Але земельне питання в селянському житті було домінуючим, і за його взірцем будувалися стосунки в господарському та громадському житті села. Сільради не мали своїх бюджетів, лише складали прибутково-видаткові кошториси, які включалися до районного бюджету. Завжди без вільних коштів, сільрада

зверталася по допомогу до земгромади. Через неї ж сільрада проводила самооподаткування селян. Рішення про самооподаткування приймалося нібито на зборах виборців, але насправді на земельному сході. Громада сама видавала кошти сільраді і робила це неохоче. Ради вдавалися до земельних громад і для збирання загальногромадянських податків із селян; при цьому задіювався принцип кругової поруки. У свою чергу земгромади намагалися чинити опір несправедливому вилученню податків, опиралися застосуванню "класового принципу" при оподаткуванні³⁶⁶.

Отже, земельні громади становили реальну альтернативу офіційним органам влади — сільрадам. На відміну від останніх громади були безкласовими, демократичними організаціями всього селянства. Вони відповідали інтересам усіх своїх членів, вони виявилися чужі тоталітарній системі, становили їй своєрідну загрозу. Їх неможливо було підпорядкувати, залишався єдиний шлях — ліквідувати.

Справедливо вбачаючи в земельних громадах реальну загрозу своїй владі на селі, компартійне керівництво з 1925 р. звертає на земгромаду особливу увагу. Постановами ЦВК та РНК СРСР у 1927 р. на сільради покладалося керівництво земгромадою, затвердження постанов громади з питань землекористування та землеустрою, складання списків землекористувачів, що мали пільги на кредитування землеустрою. Сільрада у випадку незгоди могла скасовувати постанову земгромади, а також рада набула право самостійно, без відома земгромади, скликати земельні сходи. ВУЦВК прийняв аналогічне цим постановам "Положення про сільські ради". Цими документами закріплювалася передача функцій земгромад сільрадам.

Щоб уникнути зайвих проблем, владі треба було позбавити права голосу в громадах осіб, вже позбавлених виборчих прав у радах. Адже в громадах авторитетом користувалися "куркулі", сходами керували їх уповноважені. Отже, в 1927 р. до Земельного кодексу були внесені зміни: державні органи спробували підпорядкувати земельний сход, усунувши від участі в ньому осіб, що були позбавлені виборчих прав. Процес обмеження політичних прав заможних і нелояльних до радянської влади членів земельних громад закінчився тим, що Особлива колегія вищого контролю за земельними спорами визнала, що особи, позбавлені виборчих прав, не можуть бути уповноваженими громад у земельних справах, головувати чи бути секретарями на зборах. Загальносоюзний земельний закон від 15 грудня 1928 р. позбавив вирішального голосу на сходах та права бути обраними в органи общинного самоуправління осіб, що не мали права вибирати до рад. Посилювався нагляд сільради за земгромадою. 17 липня 1928 р. була затверджена Інструкція про біжучу земельну реєстрацію. Цією Інструкцією до компетенції сільрад передавалися реєстрація оренд-

них договорів, розділів дворів, злиття дворів, обміну земельними ділянками, перенесень будівель, оголошення недробимості дворів, опіки, судових вироків в справі землекористування та складу двору. Практично усі постанови громади з земельного питання підлягали затвердженню сільради або реєстрації нею, без чого постанова не вважалася законною. Лише вирішення питання про порядок землекористування поки що залишалося за земгромадою³⁶⁷.

Юридичне підпорядкування земельних громад місцевим радам почали впроваджувати згідно з "Положенням про сільські Ради", прийнятим ВУЦВК 12 жовтня 1927 р.

Одним з рудиментів звичаєвого права, який ожив на селі в умовах системної кризи державної влади, був інститут самосуду.

Самосуд, як і інші незбагненні інститути громадської поведінки селянства, такі як кругова порука, чутки, вуличні прізвиська, — за визначенням не могли стати предметом спеціального обліку і вивчення. Тому нині рідкою удачею є віднайти документальні свідчення. В світлі цього неабиякої цінності набувають опубліковані нещодавно С. Кривенком документальні матеріали, знайдені в Черкаському обласному архіві³⁶⁸. Зібрані дослідником матеріали засвідчують низку випадків самосуду на Черкащині у 1920–1922 рр. — настільки щільну, що змушують думати про самосуд як про елемент громадського побуту, а не як про рідку екзотику. Виявлений С. Кривенком матеріал дозволяє зробити впевнений висновок: у перші повоєнні роки в умовах безсилості компартійної влади в питаннях щоденного життя села самосуди рано чи пізно відбувалися майже в кожному селі. У липні 1920 р. у с. Безбородкові селяни розправилися з 14 бандитами, які тероризували увесь район; очевидець — молодий учитель записав деталі: "Бандитам відрубували руки, ноги, вилами кололи у живіт, оглоблями били по голові. Крик — неймовірний". У лютому 1922 р. у с. Келеберда Золотоніського повіту селянський сход числом у 300 осіб виніс вирок трьом схопленим злодіям, які пограбували млин: розстріляти на очах у сходу. У червні того ж року у с. Вільхівці сход у складі 3000 осіб постановив 16 грабіжників розстріляти, а трьох передати до революційного трибуналу; тільки вчасне прибуття голови повіткому із загоном міліції відвернуло самосуд. У вересні того ж року сільський сход с. Шабельників Чигиринського повіту засудив односельця за конокрадство та постановив: "Представити Н до вищої міри покарання — вбити, про що поставити органи влади до відома"; акт підписали 171 чол. У серпні того ж року в с. Топилівці Боровицької волості Чигиринського повіту зусиллями громади було спіймано трьох місцевих бандитів, засвідчено вчинені ними вбивства і здійснено розправу — закопано живими в землю. Пізніше, у вересні, очевидно за вимогою повітового начальства, громада

склала пояснювальний акт за підписами голови і секретаря сходу, а також ще 45 селян. Насичений зворотами провінційної канцелярщини і одночасно по-селянськи колоритний текст акту дозволяє відтворити обставини вчиненої розправи і атмосферу громадського гніву: під час чергового сходу прибігла "сильно схвильована і в розтерзаному вигляді" селянка і повідомила про зв'язки "її чоловіка з його синами" з бандитами, що гніздилися на дніпрових островах; названі були схоплені у них вдома і приведені на сход; було вчинено допит, який "з плином часу в силу обставин перетворився в суд"; під тиском "загрозливої обстановки", "перехресних запитань" і "показань свідків" звинувачувані зізналися у злочинах і видали вогнепальну зброю; допит носив стихійний колективний характер, в міру розгортання обставин вчинених злочинів "у натовпі наростало обурення, яке в решті решт перетворилося в сліпу лютість"; голова місцевого комнезаму намагався плинити на односельців і пропонував передати обвинувачуваних "у розпорядження Влади", але його ніхто не слухав, бо всі знали, як часто влада випускає злочинців на свободу: "знавіснілий натовп вирішив для прикладу і навіювання жаху на майбутнє прикінчити ворів, грабіжників і вбивць, зарити живими в землю трьох згаданих злочинців... що тоді ж привели у виконання на сільському кладовищі".

Згодом державній владі вдалося приборкати хвилю проявів стихійного селянського гніву і самодіяльності; самосуди набули вигляду колективного побиття і знущання над спійманими на гарячому побутовими злодіями.

Вагомість самосуду як елементу сільського життя засвідчив Остап Вишня:

"Авторитет народного суду на селі величезний... <...>

...Є ще на селі "кодекси", що й досі існують, що початок свій вони беруть ще відтоді, коли розідрано було від матні й до горла святого благовірного й великого князя Ігоря.

Одне слово, "кодекси" ті дуже давні, але їх іще по селах додержуються, й хоч і не велику, а відіграють-таки роль ті "кодекси" в сільській юстиції...<...>

Конокрадство карається смертельним боєм... Характерна особливість цієї кари та, що вона накладається колективом, гуртом, скопом.

— Бий і ти!

— Не хочу!

— Бий, бо й тобі те, що тому злодію, буде... Відповідатимемо — так усі!..

І бий, значить...<...>

Вівцекрадство. Обвинувачений одягається у нечинені овечі шкури й з оркестром цеберок, чавунів і інших "духових інструментів" на рисях проводиться селом.

Бакалієкрадство. Кара, як і в попередньому, але замість овечих шкір, обвішується його торбинками, лантухами, пакетами, обмазується дьогтем, обсипається цукром, сіллю, крейдою...<...>

Курокрадство... Гине не обвинувачений, а курка, розбита дощенту на голові в обвинуваченого<...>" (*"Сільська юстиція", 1925 р.*)³⁶⁹.

У газеті "Вісті ВУЦВК" від 3 березня 1925 р. "пройшла" інформація про "кропив'яне весілля" в одному із сіл Тульчинського округу — самосуд (за участю членів сільради!) над жінкою, яка вирішила покинути чоловіка. Ця історія мала своє продовження: через півтори місяця відбувся суд над зачинщиками цієї розправи³⁷⁰.

Взяте в облогу, обмежене в правах, позбавлене історичної перспективи селянство все ж демонструвало збереження і прирощування власної гідності. Воно хоч би тимчасово примусило поважати себе як власника. Воно до останнього боронило свій вибір індивідуального господарювання. Воно залишилося при своїй думці і відчувало моральну перевагу перед галасливими комісарами і уповноваженими. Селяни висловлювали незадоволення проявами чванства з боку начальства. Один з наймитів — делегатів 2-го Всеукраїнського з'їзду спілки сільгоспробітників (березень 1927 р.) заявляв: "Голова райкому так запанів, що не хоче на село приїхати. Він дістав пару коней, кучера штатного має, приїхав, батраки навколо нього згрудилися, а він і не хоче з цієї брички злазити"³⁷¹.

Газета "Вісті ВУЦВК" розповіла про один прикметний випадок: "В Києві контролер театру імені Леніна, побачивши якихсь "сіряків"-селян, що прийшли до театру, вирішив, що театр — розвага не для мужиків. Незважаючи на показані квитки, групу селян не впущено до театру, причому ще й глузували з селян.

Ці селяни були делегатами губернського з'їзду Рад, і справу образи було передано до суду... Контролера присуджено до 6 місяців ув'язнення"³⁷².

Контролери, швейцари, касири, секретарки в оцінці людини у потертому вбранні орієнтувалися на своїх начальників. Селянин же як особа самодостатня жив своїм розумом — незалежно від того, піднімали його на щит як "трудящого" чи гудили як "спекулянта". Головне, що селянин не втрачав самоповаги.

8. Селянин як філософ

Український селянин був реалістом, тому не так легко було змінити його усталену ментальність здорового хліборобського прагматизму, придушити її штучними скоростиглими ідеями вульгарного колективізму.

Співробітник газети "Вісті ВУЦВК" В. Коряк у 1921 р. зробив спробу намалювати психологічний портрет українського селянина: "Селянський